

rica “dü me” deyimi ilâve edilir. Kudüm icrasında sağ elle tutulan zahme ile sağ kudüme “düm, dü”, sol kudüme “te, tek”; sol elle tutulan zahme ile sol kudüme “tek, me, ke, kâ” darpları, sağ ve sol eldeki zahmelerin ikisiyle birden “hek” darbı vurulur. Ana usuller vurulurken sağ el hiçbir zaman sol tarafta gitmediği gibi kudüm usullerinde de sol zahme hiçbir zaman sağ kudüme gitmez. Kudüm çalınırken zahmelerin fazla yukarıya kaldırılmamasına dikkat edilmelidir.

Önceleri sadece bazı tekkelerin yanı sıra bilhassa mevlevîhânelerde kullanılan kudüm zamanla din dışı müzik icralarında da yer almaya başlamıştır. Günümüzde de tasavvuf müzikisi, Türk müzikisi devlet korolarıyla Türk sanat müzikisi korolarında vurmali saz olarak kullanılmakta, Türk müzikisi devlet konservatuvarlarında ders olarak okutulmaktadır.

Kudümün tarihçesiyle ilgili kaynaklarda yeterli bilgi bulunmamaktadır. Evliya Çelebi, *Seyahatnâme*'sinde XVII. yüzyılın ortalarında yetişmiş nakkârezen Ali Çelebi, Sâdık Çelebi, Üsküdarlı Sâlih Çelebi gibi kudümzenlerden söz eder. Ayrıca son devirde kudümzenlikle şöhret bulmuş müzikşinaslar arasında Yenikapı Mevlevîhânesi kudümzenbaşı Ahmed Hüsâmeddin Dede ve torunu Gavsî Baykara, Galata Mevlevîhânesi kudümzenbaşı Râif Dede, Bahariye Mevlevîhânesi kudümzenbaşı Zekâi Dede ile oğlu Ahmet Irsoy, Sadettin Heper, Hopçuzâde Mehmed Şâkir Efendi ve Kâni Karaca özellikle zikredilmektedir.

Kudüs'ten bir görünüş

BİBLİYOGRAFYA :

Evliya Çelebi, *Seyahatnâme*, I, 100, 620, 624, 636; IV, 205; X, 247; H. G. Farmer, *Turkish Instruments of Music in the Seventeenth Century*, Glasgow 1293, s. 114; Vural Sözer, *Müzik ve Müzisyenler Ansiklopedisi*, İstanbul 1964, s. 233; M. Hurşit Ungay, *Türk Müsikiğinde Usûller ve Kudüm*, İstanbul 1981, s. 8-9; M. Nazmi Özalp, *Türk Müsiki Tarihi*, İstanbul 2000, I, 157; Muammer Özergin, *Türklerde Müsiki Aletleri: Turkish Musical Instruments*, [baskı yeri ve tarihi yok] (Hilâl Matbaacılık), s. 6; Halil Can, “Türk Dinî Musiki Lûgati”, *MM*, sy. 218 (1966), s. 57; H. Usbeck, “Türklerde Musiki Aletleri”, a.e., sy. 253 (1969), s. 29; Öztuna, *BTMA*, I, 464.

M. HURŞİT UNGAY

KUDÜS

(القدس)

Üç ilâhî dinde de
önemli bir yere sahip olan
ve kutsal sayılan şehir.

Lut gölünün bulunduğu çukur alanın batısında ve bu alandan fay diklikleriyle ayrılmış olan Yahudiye platosunun dalgalı yüzeyi üzerinde kurulmuştur. Lut gölüne 24, Akdeniz kıyılarına kuş uçuşu mesafe olarak 52 km. uzaklıkta bulunan şehrin deniz seviyesinden yüksekliği Harem-i şerif'te 747 metredir.

Adı. Tarihi oldukça eski olan Kudüs şehrinin adının geçtiği bilinen en eski belge milâttan önce XIX ve XVIII. yüzyıllara ait Mısır metinleridir (*IDB*, II, 843; *EJd.*, IX, 1379). Milâttan önce XIV. yüzyıla ait Tell Amarna mektuplarında şehrin adı Urusalim, Geç Asur metinlerinde Urusilimmu

veya Ursalimmu, İbrânîce Masoretik metinde Yruşlm, bazan da Yruşlym biçiminde yazılmakta ve Yeruşâlayim, Eski Ahid'in Ârâmîce metinlerinde Yeruşâlêm şeklinde telaffuz edilmektedir. Grekçe Hierosolyma adı şehrin kutsallığını (hieros = kutsal) yansıtmaktadır. Latince'ye Jerusalem ve Jerosolyma olarak geçmiştir. Kudüs şehrinin Batı dillerindeki adı da Jerusalem'dir.

Kudüs şehrinin İbrânîce adı olan Yeruşalayim (Yeruşalem) iki ayrı kelimedenden oluşmaktadır. İlk kısmı teşkil eden yerunun menşei ve mânası tartışmalıdır. Kelimenin “korkmak” anlamındaki yârê veya “görmek” anlamındaki râ'âhtan, hatta “sahip olmak, vâris olmak” mânasındaki yârâştan geldiği ileri sürülmüştür. Ancak “kurmak, tesis etmek” mânasındaki yârâhtan gelmesi daha muhtemeldir. Bu son görüşü benimseyen Saadia Gaon, Ahd-i Atik'in Arapça tercümesinde İşaya'daki (44/28, 51/17) Yeruşalayim kelimesini “Dârüsselâm”, 40/2'deki Yeruşalayim'i ise “Medînetüsselâm” olarak çevirmiştir (*DB*, III/2, s. 1318). Kelimenin ikinci kısmını oluşturan şalayimin aslı şalem veya şalimdir. Bu kelimenin “barış” anlamına geldiği ileri sürüldüğü gibi Batı Sâmilî'nde bir tanrı ismi olan Şulmanu veya Şalim'den geldiği de iddia edilmiştir. Şehrin orijinal adının İruşalem olması ve “tesis etmek” mânasındaki yârâh fiil kökünden Iru ile milâttan önce II. binyılın ilk yarısında karşılaşılan ve Batı Sâmilî'nde bir tanrı olan Şulmanu yahut Şalim kelimelerinin birleşmesinden oluşması daha muhtemel görünmektedir. Çivi yazılı metinlerde ur veya uru, İbrânîce'de ‘ir “şehir” demektir. Bu durumda İruşalem “Şalim'in şehri” anlamına gelmektedir. Kudüs ilk dönemlerde ilâh Şulmanu veya Şalim'in ibadet merkezi olduğu, diğer taraftan eski Sâmi gelenekte bir şehrin o şehri kuran kişi yahut tanrının adıyla anılma geleneği bulunduğu için kelimenin “Şalim'in şehri” mânasına geldiği iddia edilmekte (*DBS*, IV, 898), “barışın şehri” (şalom = selâm) biçimindeki geleneksel yorumun hem etimolojik hem tarihî yönden hatalı olduğu ileri sürülmektedir (*IDB*, II, 843). Tell Amarna mektuplarında şehir Bet-şalem (Şalem'in evi) şeklinde anılmaktadır.

Kudüs şehri Moriya (Moriah, II. Tarihler, 3/1), Yebus (Hâkimler, 19/10), Sion, Dâvûd'un şehri (II. Samuel, 5/7, 9; I. Tarihler, 11/5, 7) ve Ariel (İşaya, 29/1) gibi isimlerle de anılır. Öte yandan buraya şehir, ada-

let yurdu (Yeremya, 31/23), inananlar şehri, barış şehri, doğruluk şehri (İşaya, 1/26), Allah'ın şehri ('ir Elohim; Mezmur, 46/4), orduların rabbinin şehri ('ir Yahveh şebâ-ôt; Mezmur, 48/8), mukaddes şehir ('ir haqqodeş; Nehemya, 11/18) gibi isimler de verilmiştir (DB, III/2, s. 1319; EJD., IX, 1379). Şehrin Arapça'daki adı olan Kudüs'ün bu son isimden geldiği belirtilmektedir.

Müslümanlar da şehre çeşitli isimler vermiş olup bunların başında "bereket, mübarek olmak" anlamına gelen Kudüs yer almaktadır (Lisânü'l-'Arab, "kds" md.). Şehrin en yaygın adı olan kuds kelimesi Ârâmîce kudşadan gelmektedir ve bu kelime şehri değil mâbedi ifade etmektedir. X. yüzyılın başında Karai bilginler Kudüs şehrini Beytülmağdis, mâbedin bulunduğu alanı da Kudüs diye adlandırmaktaydılar. İbrânîce'nin yerine Ârâmîce'nin geçtiği XI. yüzyıla ait mektuplarda Kudüs şehrine "'ir hakkodeş" deniyordu ki bunu "kutsal şehir" yerine "mâbed şehri" diye tercüme etmek daha doğrudur (EJ² [Fr.], V, 322). Müslümanların kullandığı İliya ismi Romalılar'ın şehre verdikleri Aelia isminin Arapçalaşmış şeklidir. İslâmî kaynaklarda "İliyâ medînetü beyti'l-makdis" şeklinde de geçmekte ve kısaca İliyâ veya Beytülmağdis (Beytülmağdis) denilmektedir (Yâkût, IV, 353; V, 193-201; İbn Kesîr, VIII, 373). Aslı Ârâmîce Beth makdeşa, İbrânîce Beth ha-mikdaş olan Beytülmağdis başlangıçta mâbedi ifade ederken zamanla şehrin tamamı için kullanılmış, mâbedin alanı ise "harem" diye adlandırılmıştır.

Kur'an'da Kudüs ismi geçmediği gibi İslâm kaynaklarında bu şehrin adı olarak zikredilen diğer isimlere de rastlanmamaktadır. Ancak müfessirler, Kur'an'daki "el-Mescidü'l-Aksâ" (el-İsrâ 17/1), "mübevee sıdk" (Yûnus 10/93) ve "el-arzû'l-mukaddese" (el-Mâide 5/21) gibi tabirlerle ya Kudüs'teki Beytülmağdis'in (Taberî, XV, 16-17) ya da genellikle söz konusu şehrin de içinde bulunduğu Filistin topraklarının kastedildiğini belirtmişlerdir (Fahredden er-Râzî, XI, 196-197). Öte yandan Elmalılı Muhammed Hamdi âyette geçen el-Mescidü'l-Aksâ'nın Beytülmağdis, mübarek kılındığı haber verilen çevresinden de Kudüs ve civarı olduğunu söylemektedir (Hak Dini, IV, 3144-3145). Mescid-i Aksâ tabiri, İslâm'ın ilk dönemlerinde bazan Kudüs için de kullanılmakla birlikte asırlar boyunca bununla özellikle Harem-i şerif kastedilmiştir (EJ² [Fr.], VI, 695).

Mescid-i Aksâ ve Kubbetü's-sahre – Kudüs

Yahudi dinî literatüründen *Midraş Tehillim*'de Kudüs'ün yetmiş isminden bahsedilmektedir (a.g.e., V, 322; *Dictionnaire encyclopedique du Judaïsme*, s. 574). Roma İmparatoru Hadrien, Kudüs'ü putperest bir şehir olarak yeniden inşa edince ona Colonia Aelia Capitolina adını vermiştir. Şehre Roma kolonisi olduğu için Colonia, Hadrien şerefine inşa edildiği için onun ilk adı olan Aelius'a nispetle Aelia ve Jüpiter Capitolin'e ithaf edildiği için de Capitolina denilmiştir.

Tarih. Kudüs'ün tarihi çok eskilere dayanmaktadır. Şehirde bulunan milâttan önce IV. binyıla ait çömlekler, bu binyılın son bölümünde şehrin güneydoğu kısmında bir kavmin yaşadığını, ilk ve orta Bronz çağına ait bulgular, III. binyılda ve II. binyılın ilk devirlerinde Hiksoslar dönemi ve öncesinde bu bölgede insanların bulunduğunu göstermektedir. İslâm tarihçilerine göre ilk kurucuları Amâlika olan Kudüs şehri, tarih sahnesine ilk defa Erken Bronz çağında diğer bazı eski Ken'ân şehirleriyle birlikte çıkmıştır. XIX ve XVIII. yüzyıllara ait Mısır metinlerinde Kudüs bir Ken'ân site devleti olarak zikredilir (Franken, s. 17-30).

Kudüs (Yeruşalayım) adı Tevrat'ta hiç geçmemektedir. Tevrat'ta bahsedilen Sa-

lem şehrinin Kudüs olduğu yolundaki geleneksel görüş doğru ise Eski Ahid'de şehirden ilk defa Hz. İbrâhim'in çağdaşı olan ve onunla görüşen Kral Melkisedek sebebiyle bahsedilmektedir (Tekvîn, 14/18). Diğer taraftan Tevrat'a göre Hz. İbrâhim'in, oğlu İshak'ı kurban etmek istediği Moriya (Moriah) diyarındaki dağın Hz. Süleyman'ın mâbedi yaptırdığı Moriya tepesi olduğu yahudi ve hıristiyan geleneğine kabul edilmektedir (II. Tarihler, 3/1). Ancak bu, gerek Moriah kelimesinin etimolojisi ve anlamı gerekse delâlet ettiği yer yönünden tartışmalıdır (bk. İSMÂİL).

Geç Bronz çağında (m.ö. XV. yüzyıl civarı) Filistin'e gelen Hurriler Kudüs'te yeni yapılar inşa etmişlerdir. Tell Amarna mektuplarının yazarlarından biri ve muhtemelen bir Hurri olan Abd-Hiba, XIV. yüzyılda Mısır'ın tebaası olarak Kudüs'te hüküm sürmüş ve Mısır Firavunu IV. Amenofis'e (m.ö. 1375-1366) yazdığı mektupta Kudüs'le ilgili bazı hususlardan söz etmiştir (a.g.e., s. 30-39).

Mısır'dan çıktıkdan ve çölde kırk yıl kaldıktan sonra Yeşu önderliğinde Filistin topraklarına giren İsrâiloğulları kendilerine saldıran Kudüs Kralı Adoni-tsedek ve mütteliklerini mağlûp etmiş, fakat Ye-

busiler'in hâkim olduğu Kudüs'e girmemişlerdir (Yeşu, 10/1-43). Ken'ân diyarının İsrâiloğulları arasındaki taksimatında Kudüs Bünyamin sıbtına düşmüşse de (Yeşu, 15/8) Dâvûd'un şehri almasına kadar Yebusiler'in elinde kalmıştır. Eski Ahid'de verilen bilgilere göre Yeşu'nun ölümünün ardından Yahuda ve Simeon kabileleri Kudüs'e saldırarak kralı esir almış ve şehri yakmışlar (Hâkimler, 1/1-8), ancak Yebusiler'in hâkimiyeti devam etmiştir.

Dâvûd bütün İsrail'e kral olunca Yebusiler'in hâkim olduğu Kudüs'e karşı harekete geçip Sion Hisarı'nı almış ve buraya Dâvûd'un şehri adını vermiştir (II. Samuel, 5/6-9). Kudüs'ü krallığın merkezi yapan Dâvûd şehri güçlendirmiş, Yebusiler'in Zion (Sion) dedikleri hisarı yeniden imar etmiş, kendisine bir ev yaptırmış, orayı dinî bir merkez haline getirmek istemiş ve bunun için ahid sandığını Kudüs'e getirterek sarayına yakın bir yerdeki çadıra yerleştirmiştir (II. Samuel, 7/12-13). Bir mâbed yapmak için gerekli malzemeyi toplamışsa da Rab buna izin vermemiştir (Mendenhall, s. 42-52). Hz. Dâvûd'dan sonra oğlu Süleyman yedi yıl içinde Kudüs'te muhteşem bir mâbed (Mescid-i Aksâ) inşa etmiş, ayrıca kendisine bir saray yaptırmış, ahid sandığını bulunduğu yerden alarak mâbeddeki özel yerine koymuş, Kudüs'ün çevresine duvar çektirmiştir (I. Krallar, 3/1; 5-7; 8/1-6; 9/15). Hz. Süleyman'ın vefatı üzerine krallık ikiye bölününce Kudüs güneydeki Yahuda Krallığı'nın merkezi olmuştur.

Süleyman'ın oğlu Rehoboam'ın krallığında Mısır Kralı Şişak Kudüs'e savaş açmış, mâbedin ve kral evinin hazinelerini alıp götürmüştür (I. Krallar, 14/25-27). Yaklaşık seksen yıl sonra şehir tekrar yağmalanmış (II. Tarihler, 21/17), buna rağmen nüfusu artmaya devam etmiş, şehirde çeşitli mahalleler oluşmuştur. Yahuda Kralı Amatsya'nın saltanatında Kuzey Krallığı'nın kuvvetleri Kudüs'e girmiş, kudüs duvarının bir kısmını yıkmış, mâbeddeki ve kral evindeki değerli eşyayı almıştır (II. Krallar, 14/11-14). Ardından Yahuda kralları Uzziya ve Yotam yıkıntıları onarmış ve duvarları sağlamlaştırmışlardır (II. Tarihler, 26/9; 27/3). Kral Uzziya zamanında şehirde deprem olmuş (Amos, 1/1), Ahaz döneminde Kudüs İsrail kralı tarafından kuşatılmışsa da bu kuşatma başarılı olmamıştır (II. Krallar, 16/5). Kral Hizkiya, Ahaz'ın kapattığı mâbedi yeniden açmış, ibadeti başlatmış fakat saray ve mâbedin hazinelerini Asurlular'a tes-

lim etmiştir. Asurlular şehri kuşatmışlarsa da veba salgını sebebiyle işgal sonuçsuz kalmıştır. Manasse şehre dış duvar yaptırmış, çeşitli onarımlarda bulunmuştur (II. Tarihler, 33/14). İsrail krallarının putperestliğe meyletmeleri (II. Krallar, 16/2 vd.), peygamberlere zulmetmeleri (II. Tarihler, 24/21) ve halkın yoldan çıkması gibi sebeplerle Kudüs'ün başına felâketler gelmiş, Kral Yehoyakim zamanında Bâbil Kralı Nebukadnezar (Buhtunnasr) Kudüs'e girerek kralı emri altına almış, pek çok insanla birlikte mâbedin değerli eşyalarını da götürmüştür. Üç yıl sonra kralın isyan etmesi üzerine 597'de Kudüs'e ikinci defa giren Nebukadnezar, bu defa mâbedin kalan eşyalarıyla birlikte yeni kral Yehoyakin'i Bâbil'e götürmüş, onun yerine Tsedekiya'yı kral yapmıştır (II. Krallar, 24/1-16; II. Tarihler, 36/6-7). On yıl sonra Tsedekiya'nın saltanatında Nebukadnezar'ın üçüncü defa Kudüs'e yürüyerek şehri kuşatması üzerine korkunç bir açlık baş göstermiş, nihayet şehir düşmüş, mâbed, saray ve genel olarak Kudüs ateşe verilmiş, duvarlar yıkılmış ve halkın bir kısmı sürgün edilmiştir (II. Krallar, 25). Kur'an'da da telmihte bulunan (el-İsrâ 17/4-5) bu hadise üzerine bazı yahudi zümreleri Hicaz'daki çeşitli şehirlere yerleşmişlerdir. Bundan sonra Kudüs elli yıl boyunca harabe halinde kalmıştır. Nihayet milâttan önce 538'de şehre dönen Zerubbabel mâbedin temellerini atmış (Ezra, 3/8), 444 yılına doğru Nehemya şehrin duvarlarını tekrar inşa etmiş, Ezra da Mûsâ şeriatının otoritesini yeniden tesis ederek Kudüs'ü Yahudiliğin dinî merkezi yapmıştır.

Bâbil esareti sonrasında Kudüs Pers hâkimiyetine girmiş (m.ö. 538), ardından Makedonyalı Büyük İskender şehri almış (332), onun 323'teki ölümünü takiben şehir çeşitli savaşlar görmüş, önce Mısırlı Ptolemaioslar, daha sonra 198'den itibaren Selevkiler (Selevkoslar) şehre hâkim olmuşlardır. Milâttan önce 168'de Antiochus (Antiochos) IV. Epiphanes, Yunan ilâhlarının heykellerini koymak suretiyle mâbedi kirletmiş, bunun üzerine Makabi isyanları başlamış ve mâbed temizlenmiştir. Haşmonain (Hasmonlu) hânedanı kralları mâbedin yanına bir kale yaptırmışlardır (a.g.e., s. 53-74). Helenistik dönemin (332-63) ardından 63 yılında Pompeus Kudüs'ü işgal etmiş, şehri kuşatan duvarların bir kısmını yıktırarak, Crassus 54'te mâbedi yağmalamış, 40 yılında Partlar şehri ele geçirmiş, Büyük Herod

37'de şehri alıp duvarları onarmış, çeşitli yapıların yanında mâbedi yeniden inşa etmiştir. Bu inşa işi milâttan önce 20'de başlamış, Hz. İsa zamanında da sürmüştür. Herod kaleyi takviye etmiş ve ona Antonia adını vermiştir. Herod öldüğünde Kudüs'ü tamamen veya kısmen kuşatanı iki duvar bulunmaktaydı. Herod Agrippa milâttan sonra 42-43'te bir üçüncü duvarın inşasına başlamıştır (Peters, s. 61-87). 70 yılında bu defa da Romalı kumandan Titus şehri kuşatmış, bu sırada mâbed ve hemen hemen bütün şehir yanmıştır. Titus, Batı duvarındaki bir bölüm ve üç kule hariç duvarları yıktırıştır.

İmparator Hadrien zamanında Romalılar Kudüs'ün harabeleri üzerinde yeni bir putperest şehir kurmak isteyince yahudiler ayaklanmış, ayaklanma bastırıldıktan sonra (135) şehrin inşası tamamlanmış, adı da Colonia Aelia Capitolina olarak değiştirilmiş ve Aelia (Ar. İliyâ) adı uzun asırlar varlığını korumuştur. Hz. Süleyman'ın, arkasından Zerubbabel'in, daha sonra Herod'un inşa ettirdiği mâbedlerin yerine Jüpiter Capitolina'ya ithaf edilen bir tapınak, ardından Merkad-i İsa Kilisesi'nin inşa edileceği yere de Afrodit Mâbedi yapılmıştır. Şehre girmeye kalkışan yahudilere ölüm cezası konmuş, ancak İmparator Konstantinos bu yasağı kaldırmıştır. Konstantinos'un annesi Helena 326'da Zeytindağı'nda bir kilise yaptırmıştır. 333'te Konstantinos'un emriyle Hz. İsa'nın çarmıha gerildiği kabul edilen yerde (Saint Sêpulcre, Holy Sepulcher) Merkad-i İsa (Anastasis) Kilisesi inşa edilmeye başlanmış, inşaat 335'te tamamlanmıştır. Konstantinos'un Hıristiyanlığı kabul etmesinden sonra şehirde kiliseler yaptırmasının ardından Süleyman Mâbedi'nin bulunduğu yerde Jüpiter Capitolina için inşa edilen tapınak yıkılmış olmalıdır. Üzerinde yahudilerin ağlamasına ve yılda bir defa yağ sürmelerine izin verilen taş (lapis pertusus) kurbanlar mihrabının temelindeki kaya olup (şimdiki Kubbetü's-sahre'nin örttüğü el-hacerü'l-muallaka denilen kaya) herhalde o sırada açıktaydı (İA, VI, 954). Hıristiyanlar, Hz. İsa'nın sözlerine hürmeten (Matta, 24/2) Süleyman Mâbedi'ni yeniden inşa etmeyi reddettiklerinden burası müslümanların fethine kadar harabe halinde kaldı. 614'te Sâsânîler tarafından işgal edilen Kudüs'ü 629'da Bizans İmparatoru Herakleios kurtarmış ve İranlılar'dan geri aldığı kutsal haçı Kudüs'teki yerine koymuş, şehir 638'de müslümanlar tarafından fethedilmiştir.

İlâhî Dinlerde Kudüs'ün Yeri. Kudüs şehri Tevrat'ta sadece bir defa Salem adıyla zikredilmektedir (Tekvîn, 14/18). İshak'ın kurban olarak takdim edildiği Moriah dağı'nın Süleyman Mâbedi'nin yapıldığı yer olduğu iddiası tartışmalıdır. Şehrin krallık ve ibadet merkezi oluşu Hz. Dâvûd'la başlamaktadır (II. Samuel, 6-7; bablar, 24/18-25; I. Tarihler, 21/18-22). Birinci mâbed döneminde mâbedin bulunduğu tepeye Sion tepesi denilmekteydi, Sion adı Kudüs'ün tamamını da ifade ediyordu. Hz. Dâvûd'a saltanatının ebediyen devam edeceği vaad edildiğinde bu aynı zamanda krallık ve mâbed şehri olan Kudüs'ün ebedîliğine de işaret sayılmıştır (II. Samuel, 7/13-16). Hz. Süleyman zamanında mâbedin inşası Kudüs'e ayrı bir kutsallık sağlamış, bir taraftan Dâvûd'un saltanatının ebediyen devam edeceğine dair Tanrı'nın vaadi, diğer taraftan mâbedin Tanrı'nın ebedî mekânı olarak kabulü şehri kutsallaştırmıştır.

Mezmurlar'da (Mezmur, 132), ahid sandığının getirildiği Dâvûd şehri (Sion) sadece Rabbin krallık için seçtiği bir şehir olarak değil Rabbin meskeni olarak da takdim edilmektedir. Peygamber Yeremya'ya göre Kudüs'e "Rabbin tahtı, adalet yurdu, kutsiyet dağı" denilecektir (31/23; 33/16). O ayrıca "yüksekliği güzel, bütün yerin sevinci" (Mezmur, 48/2), "güzelliğinin kemali" (Mezmur, 50/2) olarak nitelendirilmekte, "Eğer seni unutursam ey Yerusâlim, sağ elim hünerini unutsun; eğer seni anmazsam, eğer Yerusâlim'i baş sevincimden üstün tutmazsam dilim damağıma yapışsın" (Mezmur, 137/5-6) denilmektedir.

Kudüs, özelliği ve kutsallığı sebebiyle yahudi şeriatında diğer şehirlerden farklı bir konumda ele alınmıştır, dolayısıyla bazı kurallar Kudüs'e uygulanmamaktadır. Tanrı tarafından seçilen bir yer kabul edildiği için (II. Krallar, 21/4; Mezmur, 132/13) Kudüs Mâbedi sadece kurbanların takdim edildiği bir mekân değil aynı zamanda hac ibadetinin de hedefidir. Çünkü yılda üç defa (Pesah, Şavuot ve Sukkot bayramlarında) her erkek kurban takdimi için Rabbin huzurunda (mâbedde) bulunmakla yükümlü tutulmuştur (Çıkış, 23/17; Tesniye, 16/16-17). Hac mekânı olduğu için yahudide burada belli bir süre ikamet etmek durumunda kalmışlar, bu da mâbedin ayakta olduğu dönemde halkın kültür hayatını şekillendiren en önemli özelliğini oluşturmuştur.

Tanrı tarafından seçilmiş olması dolayısıyla Kudüs, Yahudiliğin en yüce değerlerinin ve ümitlerinin simgesi olmuştur. Peygamberler ondan övgüyle bahsetmişlerdir. İşaya Kudüs'ü "adalet şehri" diye adlandırmakta ve şeriatın Sion'dan, Rabbin sözünün Yerusâlim'den çıkacağını bildirmekte (1/26; 2/3), Yeremya gelecekte Kudüs'e "Rabbin tahtı" denileceğini, bütün milletlerin onda toplanacağını belirtmektedir (3/17). Diğer taraftan Eski Ahid'de onun güzelliği anlatılmakta ve sevgiliye benzetilmektedir (Neşîdeler Neşîdesi, 6/4; Mezmur, 48/2; 50/2). Talmud'da (Sukkot, 51b) Kudüs'ü görmeyenin güzel bir şehrin nasıl olduğunu asla bilemeyeceği belirtilmektedir. Midraş'ta (Genesis Rabbah, 14, 8) Âdem'in Kudüs Mâbedi'nin toprağından, bir başka rivayette ise dünyanın Sion'dan başlayarak yaratıldığı nakledilmektedir. Yahudi şeriatına (Halakah) göre bütün ülke kutsaldır, ancak Kudüs şehri en kutsaldır. Yeryüzündeki en kutsal yer olan ve "kutsallar kutsalı" denilen mekân Kudüs'teki mâbedde bulunmaktadır. Şeriatta Kudüs'ün kutsallığının gerektirdiği emirler ve yasaklar sıralanmıştır (Neusner, V, 15-16).

Milâttan sonra 70 yılındaki yıkımın ardından yahudi milletinin hayatında Kudüs daha az rol oynamaya başlamış, ancak mânevî ihtişamın sembolü ve şeriatın bedenleşmiş şekli olarak varlığını sürdürmüştü, ona olan özlem her vesileyle dile getirilmiştir. Yahudiler nerede olurlarsa olsunlar ve hangi saatte dua ederlerse etsinler mutlaka Kudüs'e dönmek zorundadırlar. Yemek duasında Kudüs'ün yeniden inşası dileği yer almaktadır. Günde üç defa tekrarlanan Amidah adlı dua Kudüs'e dönülerek yapılmakta, bu duada Kudüs'e dönme, şehri ve Dâvûd saltanatını yeniden tesis etme arzusu ifade edilmektedir. Yıllık üç oruçta Kudüs'ün yıkılışının anısına yas tutulmaktadır.

Kudüs'ün ibadet hayatındaki önemi yahudi devletinin Mesih tarafından bu topraklarda kurulacağı inancına dayanmaktadır. Kudüs'ün yeniden inşası ve mâbedin yapılması bunun işaretleridir. Yahudi geleneğine göre yeryüzündeki Kudüs gibi bir de gökte Kudüs vardır. Talmud'da Tanrı'nın yerdeki Kudüs'e girmeden gökteki Kudüs'e girilemeyeceğini bildirdiği nakledilmektedir. Yahudi dinî literatürünün bir kısmında semavî Kudüs'ün dünyanın sonunda yerdekinin yerini almak üzere ineceği belirtilmektedir. Yahudilerde, Kudüs yeniden kurulduğunda ve ölü-

ler diriltildiğinde mâbedin bulunduğu tepeye yakın olduğu için zaman kazanmak ve sıkıntıyı azaltmak amacıyla Zeytindağı'na gömülme arzusu vardır. Yahudi Fısıh bayramının seder sofrası ve kefarete günü ibadeti "seneye Kudüs'te" dileğiyle sona erer (*Dictionnaire encyclopedique du Judaisme*, s. 573).

İnciller'de Kudüs önemli bir yer işgal etmektedir. Markos İncili'ne göre Hz. İsa, Galile bölgesinde halka tebliğ faaliyetine başlar ve onların olumsuz tavrı üzerine Kudüs'e yönelir, şehre girer ve mâbedi temizler. Yahudi otoritelerinin tepkisiyle karşılaşınca şehrin cezalandırılacağını ve mâbedin kirletileceğini haber verir. Şehrin dışında çarşıya gerildiğinde mâbedin perdesi yırtılır. Diğer İnciller Kudüs'le ilgili bu bilgilere bazı ilâveler yaparlar. Yuhanna İncili Hz. İsa'nın birçok defa Kudüs'e geldiğini kaydeder. İnciller'e göre Hz. İsa'nın dünyevî hayatı Kudüs'te sona erer, havârilere orada "kutsal ruh"u alırlar.

Kudüs ismi Kur'an'da doğrudan geçmemekle birlikte bu şehirden el-Mescidü'l-Aksâ'nın mübarek kılınan çevresi şeklinde bahsedilmiş (el-İsrâ 17/1), ayrıca bulunduğu bölge "mukaddes toprak" (el-Mâide 5/21), "iyi, güzel bir yer" (Yûnus 10/93) olarak nitelendirilmiştir. Hadislerde ise Mescid-i Aksâ'nın, Mescid-i Harâm ve Mescid-i Resûlullah ile beraber ziyaret amacıyla seyahat edilebilecek üç mescid-dan biri ve yeryüzünde Mescid-i Harâm'dan sonra inşa edilen ikinci mescid olduğu belirtilmiştir (Buhârî, "Fazlû's-şalât fi mescidi Mekke ve'l-Medîne", 6, "Hac", 26, "Enbiyâ", 8, 40; Müslim, "Hac", 288, "Mesâcid", 2; Nesâî, "Mesâcid", 3). Ayrıca bazı rivayetlerde Hz. Peygamber'in Bey-

Hz. İsa'nın Kudüs'e gelişinin tasvir edildiği Palermo Şapelindeki XII. yüzyıla ait mozaik pano

tülmakdis'te namaz kılmayı tavsiye ettiği de aktarılmaktadır (Ebû Dâvûd, "Şalât", 14). *Kütüb-i Sitte* dışındaki rivayetlere göre Hz. İsa'nın ölümünden sonra ölünce Medine'de Resûl-i Ekrem'in kabri yanında veya Kudüs'te defnedilecektir.

Hicretten önce iki veya üç yıl süreyle Hz. Peygamber'in Kâbe'yi de önüne almak suretiyle Kudüs'e yönelerek namaz kıldığı (İbn Sa'd, I, 243; Kurtubî, II, 150; Fahreddin er-Râzî, IV, 110) ve -farklı rivayetler bulunmakla birlikte- Medine döneminde on altı veya on yedi ay bu uygulamanın devam ettiği, daha sonra kiblenin Kâbe'ye çevrildiği kabul edilmektedir (Buhârî, "Şalât", 31, "Tefsîr", 18; Müslim, "Mesâcid", 11-12; ayrıca bk. KIBLE). Resûl-i Ekrem'in sağlığında belli bir dönem için Kudüs'ün kible olarak tercih edilmesi, müslümanların bu şehri dinî bir merkez olarak görmelerinin sebeplerinden birini teşkil etmiştir.

Ayrıca Hz. Peygamber'in, Mescid-i Harâm'dan çevresi mübarek kılınan Mescid-i Aksâ'ya gece götürülmesi şeklinde gerçekleştirilen İsrâ (el-İsrâ 17/1) ve ardından mi'rac mucizelerinde Mescid-i Aksâ'ya gitmiş olması müslümanlar için bu şehrin önemini arttırmıştır. Muhammed Hamîdullah, el-Mescidü'l-Aksâ'nın Beytülmakdis değil semalarda bulunan, meleklerin sürekli Allah'a ibadet ettikleri bir mescid olduğunu ileri sürmüşse de (*İslâm Peygamberi*, I, 150-151) adı geçen mescidle sonradan bu ismi alan caminin değil Hz. Süleyman tarafından yaptırılan Beytülmakdis'in kastedildiği de bilinmelidir (bk. MESCİD-i AKSÂ).

Bunların dışında Kudüs, Hz. İbrâhîm'den itibaren pek çok peygamberin yaşadığı, mukaddes olarak da tanımlanan bir bölgede bulunması, Hz. Süleyman'ın inşa ettiği Beytülmakdis'i barındırması, İsrâîloğulları'nın ve onlara gönderilen peygamberlerin mücadelelerine mekân olması açısından semavî dinler geleneğinde önemli bir yere sahip olmuştur (Ebû'l-Ferec İbnü'l-Cevzî, s. 63-147).

BİBLİYOGRAFYA :

Lisânü'l-'Arab, "kds" md.; Buhârî, "Şalât", 31, "Tefsîr", 18, "Fazlû's-şalât fi mescidi Mekke ve'l-Medîne", 6, "Hac", 26, "Enbiyâ", 8, 40; Müslim, "Hac", 288, "Mesâcid", 2, 11-12; Ebû Dâvûd, "Şalât", 14; Nesâî, "Mesâcid", 3; İbn Sa'd, *et-Tabakât*, I, 243; Taberî, *Câmi'u'l-be-yân*, XV, 16-17; Ebû'l-Ferec İbnü'l-Cevzî, *Fezâ'ilü'l-Kuds* (nşr. Cibrâil Süleyman Cebbûr), Beyrut 1979, s. 63-147; Fahreddin er-Râzî, *Mefâtihu'l-gayb*, IV, 110; XI, 196-197; Yâkût, *Mu'cemü'l-büldân* (Cündî), IV, 353; V, 193-201; Kurtubî, *el-Câmi'*, II, 150; İbn Seyyidünnâs, *Uyûnü'l-eser* (nşr. Muhammed el-İdû'l-Hatrâvî -

Muhyiddin Müstû), *Medine* 1413/1992, I, 367; İbn Kesîr, *Tefsîrü'l-Kur'ân*, VIII, 373; A. Legendre, "Jerusalem", *DB*, III/2, s. 1317-1396; Elmali, *Hak Dinî*, IV, 3144-3145; Hamîdullah, *İslâm Peygamberi*, I, 150-151; L.-H. Vincent, "Jerusalem", *DBS*, IV, 898-965; H. J. Franken, "Jerusalem in the Bronze Age 3000-1000 BC", *Jerusalem in History* (ed. K. J. Asali), Essex 1989, s. 11-41; G. E. Mendenhall, "Jerusalem from 1000-63 BC", a.e., s. 42-74; J. Wilkinson, "Jerusalem under Rome and Byzantium 63 BC-637 AD", a.e., s. 75-104; F. E. Peters, *Jerusalem*, Princeton 1995, s. 61-87; J. Neusner, *The Halakhah: An Encyclopaedia of the Law of Judaism*, Leiden 2000, V, 15-16; F. Buhl, "Kudüs", *IA*, VI, 952-964; S. D. Goitein, "al-Kuds", *Et* (Fr.), V, 321-340; O. Grabar, "al-Masdjid al-Aksâ", a.e., VI, 695-696; M. Burrows, "Jerusalem", *IDB*, II, 843-866; D. Baldi, "Jerusalem", *New Catholic Encyclopedia*, Washington 1967, VII, 875-888; M. A. Y. - M. St., "Jerusalem", *EJL*, IX, 1379-1405; Sh. Ab - J. O. L., "Jerusalem", a.e., IX, 1550-1553; *Dictionnaire encyclopedique du Judaisme*, Paris 1993, s. 571-575.

ÖMER FARUK HARMAN

Fethedilişinden Haçlı İstilâsına Kadar. Müslümanlara Suriye ve Filistin kapılarını açan Ecnâdeyn (13/634) zaferinin ardından Bizans'a ait birçok şehir fethedilmiş, Suriye Yermük (15/636) zaferiyle Bizans'ın elinden alınmış ve sıra Filistin'in bütünüyle fethine gelmişti. Hıristiyanların bu bölgedeki kutsal merkezi Kudüs'ü kuşatan İslâm orduları başkumandanı Ebû Ubeyde b. Cerrâh'tan aman dileyen ve müslümanların Suriye şehirleriyle yaptıkları anlaşmalara benzer bir anlaşmanın kendileriyle de yapılmasını teklif eden Kudüs halkı şehri bizzat halifeye teslim etmek istediğini bildirdi. Hz. Ömer, Ebû Ubeyde'nin daveti üzerine Câbiye'den Kudüs'e gelerek şehri Patrik Sophronios'tan teslim aldı ve anlaşmayı imzaladı (17/638). Kudüs halkıyla yapılan bu anlaşma temelde cizye ve haraç karşılığında mal ve can güvenliğini, din ve ibadet hürriyetini öngörmekteydi. Ömer'in Câbiye'de bulunduğu sırada Kudüs'ten gelen bir heyet kabul edip burada onlarla bir anlaşma yaptığı (Taberî, III, 607-608) veya Kudüs'e gönderdiği Hâlid b. Sâbit el-Fehmî'nin imzaladığı anlaşmayı daha sonra tasdik ettiği de (Belâzürî, s. 144) rivayet edilmektedir. Kudüs'ün fethinin tarihi konusunda 15 (636), 16 (637) ve 17 (638) yılları kaydedilmekteyse de Belâzürî'nin zikrettiği 16 (637) yılında Ebû Ubeyde'nin şehri kuşatması üzerine halkın anlaşma teklif ettiği, 17 (638) yılında şehre bizzat gelen Hz. Ömer'in anlaşmayı imzalayarak şehri teslim aldığı şeklindeki rivayetin (*Fütûh*, s. 138-139) doğru olduğu anlaşılmaktadır.

Kudüs'te bir cami inşa edilmesini emreden Hz. Ömer kadı olarak tayin ettiği Ubâde b. Sâmit'ten halka İslâm'ı öğretmesini istedi. Filistin'in fethinden sonra bölgenin yarısının yönetimini verdiği Alkame b. Mücezziz'e Kudüs'ü idare merkezi yapmasını tavsiye etti. Hz. Osman da Kudüs'e önem verdi ve Silvan bahçeleri gelirlerini şehrin fakir halkına vakfetti (Makdisî, s. 171). Yahudi, hıristiyan ve müslümanlar tarafından kutsal kabul edilen Kudüs'ün fethinin ardından birçok sahâbî ve tâbiîn şehri ziyaret etmiş, bir kısmı buraya yerleşmiştir. Bazı sahâbîlerin Kudüs'te medfun olduğu bilinmektedir. Ubâde b. Sâmit bunlar arasındadır.

Emevîler döneminde Muâviye b. Ebû Süfyân'ın devletin merkezini Dımaşk'a nakletmesi Suriye bölgesi gibi Kudüs'ün de önem kazanmasına sebep olmuştur. Muâviye, Suriye valisi iken Hz. Osman'ın katillerinin bulunup cezalandırılması konusunda Mısır fâtihi Amr b. Âs ile Kudüs'te bir anlaşma yapmış (İbn Sa'd, IV, 254), daha sonra Kudüs'te halkın biatını alarak halifeliğini ilân etmiştir (40/660). Abdülmelik b. Mervân ve Süleyman b. Abdülmelik de biat almak için Kudüs'ü özellikle tercih ettiler. Velîd b. Abdülmelik, Ömer b. Abdülazîz ve Yezîd b. Abdülmelik Kudüs'ü sık sık ziyaret eden halifeler arasındadır. Bu dönemde Kudüs'ü de içine alan Filistin bölgesi valiliğine tayin edilmek büyük şeref pâyesi olarak görülmüş, bu göreve Abdülmelik b. Mervân ve Süleyman b. Abdülmelik örneklerinde olduğu gibi Emevî prensleri veya diğer önemli kişiler getirilmiştir.

Emevîler devrinde Kudüs'te yapılan en önemli imar faaliyeti Kubbetü's-sahre ve Mescid-i Aksâ'nın inşası olmuştur. Abdülmelik tarafından yaptırılan ve İslâm mimarisinin en güzel eserlerinden biri olan Kubbetü's-sahre'nin inşa sebebi hakkında farklı görüşler ileri sürülmüş ve büyük tartışmalar yapılmıştır. Ya'kübi'nin eserinde (*Târîh*, II, 261) ve diğer bazı kaynaklarda Abdülmelik'in müslümanları hac için Mekke yerine Kudüs'e yönlendirmek amacıyla bu eseri inşa ettirdiği kaydedilmektedir. Ignaz Goldziher ve Keppel Archibald Cameron Creswell bu görüşü kabul ederken Shelomo Dov Goitein ve Oleg Grabar diğer ilk dönem kaynaklarında bu rivayete yer verilmediğini, böyle bir uygulamanın Abdülmelik'i halk nazarında zor durumda bırakacağını, ayrıca Abdülmelik döneminde de hac için Mekke'ye gidildiğini belirterek buna karşı çıkmış-